

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹریب النساء

STUDY OF BABA FARID AND BABA NANAK POETRY REGARDING PUNJABI CIVILIZATION

بابا فرید تے بابا نانک دی پنجابی شاعری دا عمرانی مطالعہ

Abstract

Baba Fareed and Guru Nanak are two great poets of Punjabi Languages who wanted to reform the Punjabi society through their poetry. They are not only preacher of their religions as it is commonly believed. Hence their poetry and sociology cannot be parted because poetry is an expression of feelings and emotions which has an institutional background in form of society. Both of these poets tried to amend the religious, moral, political and economic values of the society. This article is an attempt to study the poetry of above mentioned classical Punjabi poets under the umbrella of sociology.

Keywords: Baba Fareed, Guru Nanak, Punjabi Society, Poetry, Values Sociology.

عمرانیات دا کھر عربی زبان دے لفظ "عمران" توں اخذ کیتا گیا جہدے معنی آبادی، سماج، معاشرت تے

رہتل بہتل نہیں۔ ویب لئی "عمران" داشد ابن خلدون نے ورتیار دو وچ "عمرانیات" دی اصطلاح 1935ء وچ "علم الاخلاق" وچ لکھی اے۔ انگریزی وچ ایہدے لئی "Sociology" دالفظ مستعمل اے جہدی اصل یونانی تے لاطینی زبان اے۔ "Sociology" دالفظ سب توں پہلاں انہویں صدی وچ فرانسیسی مفکر آگسٹ کامٹ نے ورتوں وچ لیاؤ ندا۔ اوہناں موجب سوشیالوجی دا مقصد معاشرے دی ماہیت، اوہدے طبعی اسباب طبعی قانون بھالنا کرنا اے۔ عمرانیات نوں نویاں نہیاں تے ٹورن والیاں وچ ایمل درخانم، میکس ویبر تے ولفرڈیا ایٹودے ناں اہم نہیں جہاں نے کامٹ دے ایس نقطے دی نویں سریوں آزمائش کیتی کہ سماج صرف رتی عقیدیاں دی بناتے قائم رہ سکد اے۔ ڈاکٹر عشرت وحید موجب:

”عمرانیات کا حاصل سوسائٹی اور معاشرہ ہے گویا عمرانیات کی ماہیت کو سمجھنے کے لیے معاشرے کے تصور کی ضرورت ہے۔ معاشرہ عام طور پر پیچیدہ نظام پر مشتمل ہوتا ہے جس کی وجہ سے ہر انسان دوسرے کے ساتھ زنجیر کی مانند متصل ہوتا ہے۔“ (1)

سماجیات یا عمرانیات حیاتی دے ہر کچھ نوں سائنسی طریقے نال پرکھ کے سٹھ کڈھ دی اے تے حیاتی دا کوئی کچھ ایہو جیہا نہیں جو ایہدے دائرہ کار وچ نہیں آؤندا۔ حیاتی دے مسئلیاں دا منطقی حل کڈھن لئی عمرانی علوم دا مطالعہ ات ضروری اے۔ ایہ کسے وی سماج وچ تبدیلی دی سمت دا تعین کردے نیں تے ایہدے نال سماج وچ طاقت دے توازن، سماجی نا انصافی، ناروا سلوک، شہری و دیہی منصوبہ بندی تے طبقاتی وٹنوں دور کرن وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ یعنی سماج نوں سمجھن تے ایہدے مسئلے حل کرن تے منکھ نوں سماج دے پس منظر وچ رکھ کے مطالعہ کرن دا ناں عمرانیات اے۔ عمرانیات سماج تے نظام حیات دا سائنسی مطالعہ اے۔ جد حیاتی دے نظام اتے گوہ کیتیاں بے شمار پہلو سامنے آؤندے نیں ایسے پاروں عمرانیات نوں 500 توں ودھ شاخاں وچ وٹنیا گیا اے۔ محمد حسین ایہدیاں چوٹیاں شاخاں دسدے نیں:

”1- دیہی سماجیات 2- شہری سماجیات 3- زراعت اور سماجیات 4- خاندان اور سماجیات 5- مذہب اور سماجیات 6- تعلیم اور سماجیات

- 7- قانون کی سماجیات 8- صنعتی سماجیات 9- انتظامی سماجیات 10- سیاسی سماجیات 11- نسلی سماجیات 12- طبعی سماجیات 13- فوج کی سماجیات 14- تفریح اور سماجیات 15- لسانی سماجیات 16- عالمی سماجیات 17- اطلاقی سماجیات 18- معاشرتی عدم تنظیم 19- معاشرتی سماجیات اور 20- آبادیات‘۔ (2)

شاعری اتے گوہ کیتیاں کسے وی سماج دی لوکائی دی حیاتی دامتند پر چھانواں دسدالے۔ شاعر اکھراں دا جادو گراے تے اپنی ایس کارگیری راہیں اوہ حیاتی دا عکس ون سونے ڈھنگ نال پیش کردالے۔ جس راہیں شاعری سماجی مسئلیاں دی جاگرتی وچ اہم کردار ادا کردی اے۔ شاعری دا اک وادھا ایہ کہ جو گل منکھ براہ راست نہیں آکھ سکدا اوہ علامتی تے مزاحمتی شاعری راہیں بیان کر جاندا اے۔ شاعر سماجی سائنسدان بن کے فہم تے ادراک راہیں حیاتی دے اڈواڈ پکھاں نوں نویں زاویے عطا کر کے سوچ تے فکر دے دروا کر جاندا اے۔ اختر ضیاء الدین شاعری تے سماجیات دی ہم آہنگی بارے اپنے وچار ایہناں اکھراں راہیں سانجھے کردے نیں:

”والدین، بچے، استاد، طالب علم، کسان کاشتکار مزدور، مریض، حکماء، ڈاکٹر، مرد، عورتیں، بوڑھے جوان، غرباء اور امراء غرض یہ کہ زندگی کے ہر طبقہ فکر سے تعلق رکھنے والے لوگ سماجیات اور شاعری سے ہر قدم پر استفادہ کرتے ہوئے اپنی زندگیوں کو کامیابی و کامرانی کی رہ پر گامزن کر کے ہر موڑ پر خوشیاں سمیٹ سکتے ہیں“۔ (3)

عمرانیات تے شاعری دا آپس وچ مڈھ قدیم توں گوڑھا سمبندھا اے۔ شاعری تے سماج دے اک دو بے اتے اثرات لازم تے ملزوم نیں جہناں نوں کسے دور وچ نکھڑیا نہیں جاسکدا۔ عمرانیات تے شاعری دی جڑت پاروں کلاسیکی پنجابی شاعری دے دو عظیم صوفی شاعراں داعمرانی مطالعہ کر کے دوہناں کلاسیکی شاعراں نوں عہد در عہد ورتیا گیا۔ کلاسیکی پنجابی شاعری دا باقاعدہ مڈھ بابا فرید توں ہوندا اے جہدے اتے سارے کھوجی متفق نیں۔ بابا فرید گنج شکر دا شمار اوہناں شاعراں وچ اے جہاں دے کلام وچ عمرانی شعور ڈھیر ملدا اے۔ بابا فرید القاب گنج شکر تے

پورانان فرید الدین مسعود یا مسعود الدین فرید اے۔ اوہناں دا کلام ہندی کلام ڈھنگ اشلوک اے جیہڑے گرونا تک ہوراں گرنٹھ صاحب وچ شامل کر کے محفوظ کیتے۔ بابا فرید دے سے "جوگی ازم" تے "برہمنیت" دن بدن ودھ رہی سی۔ اک پاسے مولویاں دے وعظ ڈراو ادین تے بے زار کردین والے سی دوجے پاسے فارسی شاعری اوکھی تے مبہم سی جیہڑی خاص لوکائی ای سمجھ سکدی سی۔ اچھے حالات نوں کھ مڈھ رکھدیاں باباجی نے اپنیاں گلاں باتاں لوکائی تیکر اڑان لئی مقامی زبان پنجابی نوں ورتوں وچ لیاؤندا۔ مشکل تے مبہم رمزوں تے علامتاں دی تھیں مقامی رمزوں، تشبیہاں، استعاریاں تے تمثیلاں راہیں مذہب تے اخلاقیات دی تعلیم دتی تاں جے عوام الناس ایہناں نوں بنا کسے اوکڑ دل تے داغ وچ سمالین تے اپنی حیاتی نوں خوش حال کر لین۔ شاعری وچ عمرانی رویے تھیں تھیں دسدے نیں۔ بابا فرید ہوراں عام سماجی رویے بیان کردیاں خود احتسابی ول پریریا۔ ایہہ رویہ سماج وچ عام اے کہ لوکائی دوجے دیاں کمیوں، کجیاں تے کوتاہیاں نوں اچھال دی پر اپنے گریبان وچ جھاتی نہیں ماردی۔ زمان تے مکان دیاں حداں توں بالا ہو کے شلوک فریدی نوں سوورہیاں دے بعد وی سماجی رویاں دے حقیقی عکاس نیں۔ لوکائی دی اصلاح تے برائی دے خاتمے لئی بابا فرید جی نے اپنے گریوان وچ جھاتی مارن داسدا دتا۔ شلوک وچ باباجی نفسا نفسی تے آیا دھاپی دی نندیا کردے آہندے نیں:

ایہنیں لوہیں ویکھدیاں، کیتی چل گئی

لوکاں آپو اپنی میں اپنی پئی (4)

معاشرے وچوں پیار، محبت، خلوص، وفا مک گئے نیں، اخلاقی قدریں تباہ ہو رہیاں نیں، نفسا نفسی دا وطیرہ اپنایا جا رہیا اے۔ دکھ درد و نڈن دا ویلا نہیں، منکھ منافق تے لالچی اے تے اپنا مقصد پورا کرن لئی سب کجھ کر گزردا اے۔ اپنیاں اکھیاں نال جنازے اٹھدے ویکھ کے وی اوہ کوئی سبق نہیں سکھدا۔ سادہ عام فہم اکھراں وچ بابا فرید نے شلوکاں راہیں لوکائی دے ذہن تے اچھے سوکھے ڈھب نال نقش کیتا۔ بابا فرید دی شاعری دے عمیق مطالعے پاروں اوہناں دی شاعری معاشرے وچ امن تے آشتی دی پیامبر اے۔ اوہناں اخلاقی تے سماجی قدریں دی تعلیم سادہ اکھراں وچ مؤثر ڈھنگ نال دتا اے۔ برداشت، رواداری تے معاف کرن دادرسی دیندے بردباری، صبر، تحمل تے اعلیٰ اخلاقیات کسے وی سماج دی ودھاتا وچ اہم کردار ادا کردی اے۔ انفرادی سطح توں لے کے اجتماعیت دے

دھارے تیکر ایہ پتھیاں خوبیاں چنگے سماج دی ضمانت نیں۔ ایہناں بناں معاشرہ جنگل دے قانون دی تفسیر بن جاندا اے جہدا اخیر تاہی تے بربادی توں اڈ کجھ نہیں کئی کئی گل دابدلہ لین توں منع کردے بابا جی عنفودر گزردی پٹی پڑھاندے نیں۔ صبر دیاں برکتاں دسیاں نیں جد کہ اوہناں آکھیا کہ کجھ لوک من دے ہولے ہوندے نیں تے بھید کھول دیندے نے پر کجھ لوک راز و نیاز لکائی رکھدے نیں۔ طبقاتی ونڈنوں وی بابا جی ہوراں شاعری دا موضوع بنایا تے کئی شلوکاں وچ آخرت تے احتساب دا خوف لوکائی نوں دواوا:

اکناں آٹا اگلا اکنا ناہیں لون

اگے گئے سجا پسن، چوٹاں کھاسی کون (5)

بابا جی فرید ہوراں جاگیر داری تے سرمایہ داری دی ننڈیا آٹے تے لون دیاں علامتاں راہیں کہیتی اے استحصالی طبقے دیاں سازشاں نوں شلوک راہیں بے نقاب کیتا اے اک اوہ گروہ نیں جنہاں کول کناں آٹا اے یعنی حیاتی دیاں لوڑاں تے شیواں وافر نیں دو بے پاسے اوہ غریب لوک نیں جو حیاتی دیاں بنیادی لوڑاں تھوڑاں نوں ترسدے دنیا توں ٹر جاندے نیں۔ استحصالی طبقے نوں آخرت وی یاد دوائی اے جدوں ظلم چیتے آون گے ویلا لنگھ گیا ہووے گاتے دوزخ دی اگ مقدر ہوئے گی۔ شلوک بارے سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”ایک طرف وہ طبقہ ہے جو حیات بخش عناصر وافر تعداد میں بغیر محنت و

معاوضہ کے حاصل کر لیتا ہے اور دوسری طرف وہ کثیر آبادی ہے جو اپنی

محنت شاقہ سے اس حیات بخش چیز کو قوانین فطرت کی مدد سے پیدا کرتے

ہیں لیکن استحصالی کا شکار ہو کر اپنی محنت کے پھل سے بھی محروم ہو جاتے

ہیں۔ دوسری طرف وہ سرمایہ دار ہے جو عطیہ الہی اور ذرائع پیداوار پر

قابض ہو کر لوگوں کی معمولی ضروریات کی چیزوں کو بھی کنٹرول کر لیتا ہے۔

اسی رجحان کو سورہ الماعون میں سوالیہ نشان کے ذریعے ظاہر کیا گیا

ہے۔“ (6)

بابا فرید دی شاعری دا عمرانی مطالعہ کیتیاں دسد اے کہ اوہناں دے شلوک حیاتی لنگھان والیاں سنہری

قدراں دی تعلیم دیندے نیں جنہاں تے عمل کر کے معاشرے نوں مثالی بنایا جاسکدا اے۔ بابا فرید توں بعد پنجابی شاعری دے اسمان اتے سکھ مذہب دے بانی گردونانک داناں چمکدا دکھائی دیندا اے۔ اوہ بہلول لودھی، سکندر لودھی تے ابراہیم لودھی دے دور دے نامور شاعر سن۔ اوہناں دے کلام دی بنیاد بارے سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”ان کا عقیدہ تو سیدھے سادے الفاظ میں صرف ایک فقرے میں بیان کیا جاسکتا ہے۔ ایک خدا کی عبادت اور انسانوں کے درمیان بھائی چارہ۔ نہ انہوں نے شکر اچاریہ جیسا الجھا ہوا نظریہ پیش کیا اور نہ اپنے آپ کو بھگوان وشنو یا پر ماتما ہونے کی گستاخی کا ارتکاب کیا۔ کائنات کے پیدا کرنے والے کو وہ خدائے واحد مانتے رہے اور اسے باپ، سائیں، مالک اور شوہر کے ناموں سے پکارتے رہے۔“ (7)

صاف جا پدا اے کہ نانک جی نے عوام الناس دی فلاح بہبود تے سماج سدھار لئی کم کیتا۔ اوہناں اپنی شاعری وچ سماج دے کوچے روئے بے نقاب کیتے۔ سماج دا المیہ اے کہ لوکائی چڑھدے سورج نوں سلام کردی اے تے طاقتور دی پوجا مہاتڑاں دا کوئی پُرساں حال نہیں ہوندا مالداراں دے وارے نیارے رہندے نیں لوکائی مال تے دولت نوں طاقت سمجھدی اے حالانکہ اصل طاقت دولت نہیں تگلڑے ہر کم کروالیندے نیں تے ماڑیاں نوں کدھرے وی انصاف نہیں لبھدا۔ ایس فلسفے نوں بابا نانک ہوراں بھروس ڈھنگ نال بیان کیتا تے غریباں دیاں تکلیفاں نوں اپنے من تے محسوس کر کے شاعری وچ پرویا۔ بھکھنگ بارے نانک جی ہوراں دے وچار نیں:

دھیں دنی سہیڑیے جائے تہ لگے دکھ
نانک سچے نام بن کسے ناں لتھی بھکھ
روپ بھکھ نہ اترے جاں دیکھاں تاں بھکھ
چیتے رس کریر کے تیتے لگے دکھ (8)

بابا نانک ہوراں ساری حیاتی معاشرے دی اصلاح واسطے کم کیتا۔ غریباں دے ہمدرد تے طبقاتی وٹڈمکاون دے چاہیوان رہے۔ اوہناں اپنے وچاراں دی نینہہ اساری ہی بھائی چارے تے برابری اتے سی۔

اوہناں سماج وچ امن تے محبت لئی سچائی نوں ودھیری اہمیت دتی۔ سچ بھائیں کوڑا لگے پر مستعمل طور تے مان ودھاندا اے۔ سچ وچ برکت اے تے معاشرے وچ سچے منکھ دی عزت اے۔ لوکائی سچے تے اعتبار کردی تے اوہدی آکھے نوں معتبر سمجھدی اے۔ سچے انساناں پاروں سماج وچ امن تے آشتی ہوندی اے تے رواداری، انصاف پھلدا اے۔ سچا منکھ بہادر تے نڈر ہوندا اے پنجابی اکھان اے "اندر ہووے سچ تے باہر کھلو کے نچ" سماج تے سچ دے جوڑ نوں ناک جی ہوراں انج لکھیا اے:

نہ میلا نہ دھندلا نہ بھگوا نہ کچ

ناک لالو لال ہے سچے رتا سچ (9)

گرو ناک ہوراں ظاہر تے باطن دے تضاد ول اشارہ کیتا اے۔ کہ منکھ دا اندر باہر اکو جیہا ہونا ای، سچائی دا نمونہ اے۔ منافقت دا وطیرہ انسانیت دی توہین اے۔ لال رنگ دا استعارہ گرو ناک ہوراں سماجی تے انسانی برابری دے پرچار لئی کیتا اے کہ سارے انسان اکو رنگ وچ رنگے جاوون بے دھرتی اتے رب دا قانون نافذ ہو جاوے تے ساری کائنات لئی بھلائی ہی بھلائی اے۔ لہو دارنگ لال ہوندا اے تے دنیا دے کسے وی کونے وچ رہن والے انسان دے انگ رنگاں وچ لال لہو ہی دوڑ دا اے جیہڑا نظام قدرت دی انصاف پسندی دی منہ بولدی دلیل اے۔ بابا فرید تے گرو ناک ہوراں دی شاعری دے عمرانی مطالعے پاروں دسد اے کہ اوہناں اپنے ویلے توں اگانہہ دیکھیا تے کئی صدیاں بعد وا پڑن والے حالات تے واقعاں تے نا انصافیاں نوں اپنی اپنی شاعری وچ سمو کے لوکائی نوں ایہناں برائیاں توں بچن تے سدھے راہ تے ٹرن دی تلقین کیتی۔ کجھ نقاداں تے محققاں ایہناں دونوں صوفیاں نوں دنیا توں دکھ تے اکلاپے وچ رہن والے منکھ ثابت کیتا حالانکہ اوہناں صوفی شاعراں سماج دی بہتری واسطے اعلیٰ تعلیمات تے سنہری قدراں دا پرچار کیتا۔ متوازن معاشرے دی نینہ دھر کے اوہناں دو بزرگاں نے بندے نوں نفسانی سدھراں دنیا دیاں ظاہری رنگینیاں، تے لالچ لٹع توں باز رہن دی مت دتی کیوں بے ڈنگھی نظر رکھن والے ایہہ دونوں صوفی جان دے سن کہ پر امن، انصاف پسند معاشرے دی بقا لئی انساناں نوں ہر ویلے ہدایت دی لوڑ ہوندی اے۔

حوالے

- 1 عشرت وحید، ڈاکٹر، فلسفہ عمرانیات، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 2018ء، ص 9
- 2 محمد حسین، پروفیسر، ادبی سماجیات، نئی دہلی، ایم آر پرنٹرز، 2002ء، س 7، 9
- 3 ضیاء الدین اختر، ادب کی سماجیات، نئی دہلی، ٹمر آفسٹ پرنٹرز، 2006ء، ص 13
- 4 اوہی، ص 50
- 5 اوہی، ص 20
- 6 افضل حیدر، سید، فرید، نائک، بلھا، وارث، اسلام آباد، دوست پبلی کیشنز، 2009ء، ص 68، 69
- 7 اوہی ص 176، 177
- 8 اوہی، ص 49
- 9 اوہی، ص 52